

Poznámky k současné situaci v ústavní výchově dětí

doc. PhDr. Irena Sobotková, CSc.

Katedra psychologie FF UP, Olomouc

V současné době je problematika práv dítěte a problematika ústavní péče silně medializována a podléhá i politickým tlakům. Je skutečně pravda, jak se veřejnost dozvídá z médií, že ústavy „drží děti za svými zdi“? Je pravda, že v České republice jsou nejvyšší počty dětí v ústavní výchově ze všech vyspělých států Evropy? Dělá se maximum pro děti, aby mohly vyrůstat v rodinách a nikoli v ústavních zařízeních? A je to reálné pro všechny děti? Na tyto aktuálně diskutované otázky se pokusíme nalézt či aspoň naznačit v následujícím textu odpověď.

Občas jsme se v nedávné minulosti setkali s názorem, že hlavní příčinou nekonceptnosti a nedostatků v náhradní výchově dětí je absence jedné kompetentní státní instituce, která by se problematikou péče, výchovy a ochrany dítěte zabývala (Bubleová, Kovařík, 2003). Domnívám se, že rozdělení ústavní výchovy mezi tři resorty – ministerstvo zdravotnictví, ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a ministerstvo práce a sociálních věcí – není zásadní překážkou optimalizace ústavní výchovy. Reorganizace ve smyslu vytvoření jednoho ministerstva „pro děti a rodinu“ by byla zřejmě velmi zatěžující po organizační, personální, administrativní i finanční stránce. I při rozdělení ústavní výchovy do kompetence tří ministerstev lze zlepšovat ústavní péči koordinovaným, seriózním úsilím vycházejícím z vědeckých poznatků i z potřeb praxe. Předpokladem všech změn je ovšem široká a intenzivní diskuse všech zainteresovaných odborníků, a nikoli, jak jsme již několikrát byli svědky, neseriózní a nátlakové akce některých nestátních organizací, které silně manipulují veřejným míněním. Příkladem toho je heslo „Všechny děti patří do rodiny“ (viz také navazující článek Situace v náhradní rodinné péči a její alternativy).

Dnešní dětské domovy vypadají naprosto jinak než ty, které počátkem šedesátých let navštěvoval Zdeněk Matějček se spolupracovníky a v nichž byla v podmínkách kolektivní výchovy studována psychická deprivace (výstižné scény z dětského domova jsou zachyceny v krátkometrážním filmu Děti bez lásky, režie Kurt Goldberger, 1963). Dnes jsou prakticky všechny dětské domovy tzv. rodinného typu. Skupina 6-8 dětí má své stálé vychovatele, podle možností i oddělené bydlení, děti se učí běžným domácím povinnostem, jako je praní, vaření, žehlení aj.

Mediální útoky na ústavní péči zesílily krátce po roce 2000 a neustávají. Je pravda, že rezervy v ústavní péči mnohde jsou. Je také pravda, že **ústavní péče se nikdy nemůže rovnat péči o dítě ve funkční rodině**. Tuto větu zdůrazňuji, jelikož pro některé subjekty je velmi snadné označit ty, kteří hovoří o situaci a změnách v současné ústavní péči, jako „zastávce ústavní péče“. V kontextu porovnávání rodiny a ústavu bývá zneužíváno jméno profesora Matějčka, který v knize *Výpravy za člověkem* popisuje tristní podmínky v ústavech pro děti v 18. a 19. století, z čehož se tehdy vyvozovalo rčení „lepší špatná rodina nežli dobrý ústav“ (Matějček, Langmeier, 1981). Tato slova jsou někdy připisována jemu.

Útoky médií vůči ústavní výchově však pramení z jisté části také z něčeho jiného, než z proklamovaného zájmu o dítě. Po změně režimu u nás, kdy bylo možno vyjet na stáže do zahraničí, byla „najednou“ objevena profesionální pěstounská péče ve Velké Británii. Určitý okruh lidí chtěl profesionální pěstounskou péči zavést u nás jako novinku. Pro tyto účely se jim hodilo poněkud očernit naši ústavní péči o děti. V časopise *Náhradní rodinná péče* se objevují údaje o katastrofálním počtu dětí v našich kojeneckých ústavech (Šlesingerová, 2004) a současně s tím apel na vlády států, „aby postupně vyřadily z provozu ústavy pro kojence a malé děti ...“ (Gardiner, 2004, 19). Rovněž tak začíná být devalvována dosavadní pěstounská péče (Konference, 2003). Jednou z častých uváděných příčin zastaralosti dosavadního systému péče o děti mimo vlastní rodinu je zdůraznění toho, že má přímou souvislost s totalitním režimem. Cituji slova Dr. Petry Vrtbové, ředitelky o.s. Natama, z rozhovoru s Klárou Trubačovou v časopise *Náhradní rodinná péče* z r. 2004: „Co však považuji za nejsmutnější následek komunismu v této oblasti je fakt, že vědecké poznatky se nikdy nezačaly významně uplatňovat v praxi. Systém ústavní péče a velmi málo rozvinutý institut náhradní rodinné péče, a zejména pěstounství, který existuje v současnosti v Česku, je pro většinu rozvinutých zemí dvacet nebo třicet let starou historií.“ Dále P. Vrtbová uvádí: „Měla jsem to štěstí, že jsem ve třetím ročníku na VŠ odjela na půl roku studovat do Irska, tam jsem si uvědomila ten rozdíl a nikdy potom jsem se již nespolehala jen na české zdroje poznání“ (Trubačová, 2004, 22). Ptám se: opravdu si P. Vrtbová myslí, že čeští odborníci v oblasti náhradní rodinné péče se nikdy nedostali do Velké Británie, že neměli možnost poznat tamější systém náhradní rodinné péče, že nečetli zahraniční literaturu, že se neznají se zahraničními odborníky?

Je potřeba zdůraznit, že existují ústavní zařízení vzhledem k potřebám dětí lepší a horší. Rozdíly jsou někdy velké, hodně záleží na osobnostech ředitelů zařízení. Celkově je však v médiích patrná tendence ústavní výchovu očerňovat. Zcela neopodstatněně je vyvoláván obraz dětí trpících po materiální stránce (sbírky hraček pro děti z dětských domovů

v předvánoční době). Je nepopíratelné, že děti umístěné v ústavním prostředí nejsou citově satureované a jsou ohroženy psychickou deprivací. Není však pravda, že děti, které prošly dětským domovem, jsou vždy natrvalo a nenapravitelně poškozeny, jak je to v médiích prezentováno. Už prof. Matějček poukazoval na scestnost jednotného obrazu tzv. „deprivantů“, vyšlého z knih Koukolíka a Drtilové (2006). V těchto knihách nastal velký významový posun původního termínu deprivace. „Deprivant“ je tak pro mnohé ten, kdo páchá společenské zlo. Psychická deprivace však má různý klinický obraz. Záleží na věku a osobnosti dítěte, na jeho psychické odolnosti dítěte – resilienci, na délce a závažnosti prožité deprivací situace (ať už ve vlastní nefunkční rodině nebo v ústavním zařízení). Právě umístění dítěte do vhodně vybrané a odborně vedené náhradní rodiny a dodatečné uspokojování psychických potřeb jsou těmi činiteli, které deprivací poškození zmírňují (Koluchová, 1987). Velmi často odeznívá úplně, i když ne ve všech oblastech (rozumová, citová, sociální) stejnoměrně.

Rovněž mediálně vytvořený obraz toho, že ústavy drží děti za svými zdmi, neodpovídá většinou skutečnosti (Sobotková, 2005). Když byla nedávno publikována čísla o počtu dětí do tří let v ústavech ve vybraných evropských zemích, mohla laická veřejnost snadno podlehnout dojmu, že děti jsou v České republice v ústavech „drženy“. Pro srovnání – Slovinsko a Island nemají žádné dítě v ústavu na 10 tisíc dětí v populaci, Velká Británie jedno dítě, Norsko dvě a Rakousko tři děti. A na konci tabulky čteme: Česká republika – 60 dětí (Šlesingerová, 2004). Je potřeba jasně říci, že v našich ústavech nikdo děti nedrží. Vykazovaný celkový počet dětí v kojeneckých ústavech jsou totiž děti, které těmito ústavami projdou během jednoho roku. Více než polovina z nich se navrací do původní rodiny, další jdou do náhradní rodinné péče a jen přibližně 10% přechází do dětských domovů.

Tato velmi komplikovaná otázka si zaslouží přístup s nadhledem a s uvědoměním širších souvislostí. Nejvíce jsou slyšet právě kritické hlasy týkající se ochrany práv dětí u nás, a to zejména po vstupu naší republiky do EU. Angažuje se hlavně Výbor pro práva dítěte při OSN a IFCO (Mezinárodní organizace pěstounské péče). Jistě je mnohá kritika oprávněná a je co zlepšovat, ale je potřeba také respektovat specifické národní podmínky a znát názory našich odborníků, ne jen doporučovat „zvnějšku“. Chris Gardiner, prezident IFCO, hovoří o škodlivém účinku institucionalizace na malé děti (Gardiner, 2004), ten je ovšem právě českým odborníkům dobře znám. Vždyť naše studie o psychické deprivaci získaly světové uznání. A byli to čeští psychologové, pediatři a později i ředitelé ústavních zařízení, kdo na negativní důsledky dlouhodobého pobytu dítěte mimo rodinu poukazovali.

Jaké možnosti tedy jsou, aby v ústavech nebyly děti zbytečné? V první řadě je potřeba zdokonalit legislativu a posílit prevenci – předcházet selhání biologických rodičů. Je nezbytné organizačně, finančně a odborně zajistit jak programy prevence, tak sanace ohrožených rodin. Znamená to také zkvalitnit terénní sociální práci. Není totiž pochyb o tom, že nejlepším prostředím pro vývoj dítěte je funkční rodina. Nemá ale smysl vracet děti z ústavních zařízení do nefunkčních a nespolupracujících rodin, jejichž prostředí zdravý vývoj a dokonce někdy i život dítěte ohrožuje. V budoucnu by alternativou ústavů zejména pro starší děti mohly být nové formy přechodné či podpůrné rodinné péče za předpokladu, že jejich původní rodina bude spolupracovat a mít zájem na vyřešení krizové situace. Pro mladší děti, které se na náhradní rodiče silně citově fixují, vidím jako vhodnější variantu v případě špatné spolupráce biologických rodičů raději osvědčenou dlouhodobou pěstounskou péči.

Média by rozhodně neměla posuzovat ústavní péči bez porady s odborníky. Novináři a redaktoři, tak jako jiní laikové v oblasti náhradní výchovy, nemají potřebné znalosti, většinou se s problematikou seznamují letmo a povrchně. I když se některý z nich věnuje problematice náhradní péče dlouhodobě a situaci zná, měl by zamýšlené body před zveřejněním konzultovat s nestranným odborníkem, který není zatížen mediálními trendy.

Často se poukazuje také na to, že ústavní výchova „produkuje delikvenci“. Takové tvrzení je velmi zjednodušené a zavádějící. Děti vychovávané v ústavních zařízeních jsou rizikovější a náchylnější k rozvoji sociálně-patologických jevů, ale nesmíme zapomínat na to, s jakými dispozicemi už do ústavní výchovy přicházejí. Se špatnými genetickými a biologickými dispozicemi, z nefunkčních rodin, v nichž se vyskytovaly sociálně-patologické jevy, z rodin s psychiatrickou zátěží atd. Solidní, ale již starší vědecká výzkumná zjištění z našeho prostředí najdeme v článcích autorů Matějčka, Kovaříka, Bubleové a Vágnerové uveřejněných v *Československé psychologii* v letech 1995 až 1997. Ve výzkumné studii nazvané „Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace I., Děti z dětských domovů ve svých čtyřiceti letech“, autoři uvádějí: „Plná jedna třetina osob z dětských domovů se v pozdějším věku dopustila trestných činů ...“ (Matějček, Bubleová, Kovařík, 1995, 492). Výzkumný soubor tvořilo 56 dospělých (28 mužů, 28 žen) z původně 60 sledovaných dětí. Podle Netíka (in Matějček, Bubleová, Kovařík, 1995) se děti vychované v dětských domovech většinou dopouštějí sice méně závažných trestných činů, ale opakovaně – jde často o recidivisty. Tato fakta je nutné interpretovat s ohledem na:

a) Výše uvedené nepříznivé dispozice dětí přicházejících do ústavní výchovy.

- b) Údaj autorů, že při podrobném neurologickém vyšetření ve starším školním věku byl u více než 30% těchto dětí zjištěn atypický neurologický nález. Zvýšená zranitelnost nervového systému spolu s deprivací tvoří velmi rizikovou kombinaci.
- c) Historický kontext – zkoumané osoby měly v době publikace výsledků výzkumu kolem 40 let, narodily se tedy koncem padesátých a začátkem šedesátých let 20. století. Vyrůstaly od útlého věku v klasických zařízeních kolektivní výchovy, od nichž se dnešní domovy podstatně liší.

Prof. Matějček uvádí k dětem vychovaným v dětských domovech, v době publikace závěrů výzkumu již k čtyřicetiletým osobám, mimo jiné tyto charakteristiky (Matějček, 1996):

- nízká společenská kompetence;
- nízký skóre sociální integrace;
- u mužů často trestná činnost, problémy v partnerských vztazích a nespokojenost s dosavadním životem;
- u žen časté interrupce, ale vyšší skóre sociální integrace než u mužů a lepší sociální adaptace.

V dnešní době podobně vedený longitudinální výzkum chybí. Lze uvažovat o tom, že jeho výsledky by mohly být alespoň zčásti odlišné vzhledem ke změně charakteru ústavní výchovy na tzv. rodinný typ. Alarmující jsou však čísla, která uvedla J. Gjuríčová, ředitelka odboru prevence kriminality Ministerstva vnitra (Gjuríčová, 2008). Z dokumentu „Analýza stavu a dalšího vývoje mladých lidí po opuštění zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy za období 1995-2004“ vyplývá, že celkově se trestné činnosti po skončení institucionální péče dopustilo 41% dětí. Souhlasím s konstatováním autorky, že „péče o ohrožené děti v České republice je zajišťována jako řada izolovaných aktivit zúčastněných institucí – státních, samosprávných i neziskových. Mezi těmito institucemi nefunguje přenos informací a jejich činnost není koordinována“ (Gjuríčová, 2008, 14).

Ředitelé dětských domovů a hlavně diagnostických ústavů se shodují na tom, že mnohé děti k nim přicházejí na začátku dospívání již s vážnými problémy, psychicky deprivované z vlastních nefunkčních rodin, se zkušenostmi z krádeží, užívání drog nebo záškoláctví. **Situace v ústavní výchově** a „plné ústavy dětí“, jak na to média poukazují, jsou u nás **především důsledkem nedostatečné preventivní a sanační práce s biologickými rodinami**. Nestátních organizací, které se o sanaci rodin snaží, je stále velmi málo a absolutně nemohou pokrýt potřebu sanace rodin v terénu. Byl by nanejvýš nutný koncepční, systémový přístup. Existuje mnoho případů dětí, které jsou vlastními rodiči informovány (resp.

psychicky zpracovány) v tom smyslu, že si rodiče „postaví domeček a brzy pro ně do domova přijdou“. Děti svým rodičům věří, do náhradní rodiny nechtějí, protože čekají na své rodiče ... Ti si ale své osobní a rodinné poměry nikdy neupraví, nezačnou žít řádným životem a děti tak čekáním promarní třeba celé dětství. Pokud si v dospívání uvědomí a připustí, že jejich rodiče nejsou řádného života schopni, je už na umístění do náhradní rodinné péče pozdě. V poslední době se bohužel hlavně v Čechách množí případy dětí vrácených z pěstounských rodin do domovů. Svůj podíl na selhání pěstounské rodiny má někdy nedostatečná příprava žadatelů, někdy jejich ukvapené a odborníky nekorigované přání „mít dítě brzy“, často je to důsledkem nedostatku kvalitních odborných služeb pro pěstounské rodiny ve smyslu doprovázení. V některých případech je ale chování dítěte těžko výchovně ovlivnitelné (genetické předpoklady, disharmonický vývoj osobnosti u dítěte ve smyslu psychopatie) a pěstouni při sebevětší snaze a podpoře odborníků neuspějí.

Představa, že v dětských domovech jsou „chudáci sirotci“, dávno neodpovídá skutečnosti. Skutečných sirotek je podle údajů ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy z r. 2008 jen 4% (Dr. Jiří Pilař, ústní sdělení). U většiny ostatních dětí jde o tzv. sociální osíření, tedy situaci, kdy se vlastní rodina dítěte nevytvořila, rozpadla nebo se nechce či není schopna o dítě starat. Subjekty snažící se o zásadní reformu systému náhradní péče operují s číslem 20 tisíc dětí, které jsou v ústavní výchově. Náhradní rodinná péče by podle nich měla být dostupná pro všechny. Tato idea je ušlechtilá, ale nereálná. Číslo 20 tisíc je totiž zavádějící, protože z toho více než polovina dětí, tedy přes 10 tisíc, je umístěna v ústavech sociální péče. Mnohé z těchto dětí jsou natolik závažně zdravotně postižené, že není možné dát je pěstounům. Některé postižené děti jsou v ústavu na týdenním pobytu a rodina se o ně stará doma o víkendech, prázdninách a svátcích. V dětském domově v Olomouci, který velmi dbá o to, aby se děti dostávaly do náhradních rodin co nejdříve, jsou v současné době až na výjimky jen děti dospívající, které do náhradních rodin už nechtějí, své rodiče si idealizují a mají k nim vztah, i když je vidí třeba jen dvakrát ročně. Výjimečně by do rodiny chtěly, ale nikdo už nechce je. A z jiného, nejmenovaného dětského domova neodešlo v posledních deseti letech ani jedno dítě do náhradní rodinné péče

Literatura:

Bubleová, V., Kovařík, J. (2003). Prohlášení neziskových organizací ke stavu systému náhradní péče a péče o dítě a rodinu. *Náhradní rodinná péče*, 6 (2), 6-7.

Sobotková, I. (2008). Poznámky k současné situaci v ústavní výchově dětí. In: *Náhradní výchova dětí – možnosti a meze, sborník z kolokvia I*, 107-112. Praha: Právnická fakulta Univerzity Karlovy.

- Gardiner, Ch. (2004). Příspěvek k zasedání Výboru pro práva dítěte při OSN dne 17. 9. 2004. *Náhradní rodinná péče*, 7 (3), 19.
- Gjuričová, J. (2008). Analýza stavu a dalšího vývoje mladých lidí po opuštění zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy za období 1995-2004. *Průvodce náhradní rodinnou péčí*, 7 (1), 14.
- Koluchová, J. (1987). *Diagnostika a reparaibilita psychické deprivace*. Praha: SPN.
- Konference o profesionální pěstounské péči v parlamentu. (2003). *Náhradní rodinná péče*, 6 (2), 9.
- Koukolík, F., Drtilová, J. (2006). *Vzpouza deprivantů*. 2. přepracované vydání. Praha: Galén.
- Matějček, Z. (1996). Teoretická úvaha nad pozdními následky psychické deprivace a subdeprivace. *Československá psychologie*, 40 (5), 369-375.
- Matějček, Z., Bubleová, V., Kovařík, J. (1995). Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace. I. část. Děti z dětských domovů ve svých čtyřiceti letech. *Československá psychologie*, 39 (6), 481-495.
- Matějček, Z., Langmeier, J. (1981). *Výpravy za člověkem*. Praha: Odeon.
- Sobotková, I. (2005). Proč je u nás tolik dětí v ústavech? *Psychologie dnes*, 11 (2), 4-5.
- Šlesingerová, K. (2004). Děti do tří let v evropských ústavech. *Náhradní rodinná péče*, 7 (3), 22-23.
- Trubačová, K. (2004). Všechny děti patří domů. *Náhradní rodinná péče*, 7 (2), 19-23.
- Vágnerová, M. (1997). Důsledky nestandardní zkušenosti, citové deprivace a subdeprivace v dětství. Příspěvek k diskusi. *Československá psychologie*, 51 (6), 555-558.

Kontakt:

irena.sobotkova@upol.cz